

EEN POT PICCALILLY VOOR WESTERBORK

Verslag van de vernietiging van het Joodse weeshuis te Leiden
in 1943

door Gerard Kerkvliet en Martin Uitvlugt¹

Er is in de Leidse Joodse gemeenschap voor het eerst sprake van georganiseerde zorg voor de eigen weeskinderen in het jaar 1877 (noot 1). Toen werd, ter verzachting van het lot van het Joodse weeskind "te Leiden eene vrije en zelfstandige Vereeniging gevestigd ten doel hebbende het verleenen van hulp aan ouder-, vader- en in exceptionele gevallen ook aan moederlooze behoeftige weezen, behoorende tot het Israëlitische kerkgenootschap te Leiden. Deze Vereeniging voert de naam van Israëlitische Weezen-Corporatie te Leiden".

De wezen moesten geboren zijn uit "wettig, zowel kerkelijk als burgerlijk gehuwde Israëlitische ouders"; tijdens overlijden van een hunner minstens een jaar in Leiden, "metterwoon gevestigd zijn geweest" en beneden de vijftien jaar oud zijn. De officiële oprichtingsdatum van de Corporatie: 8 oktober 1876.

Deze voorwaarden moeten een van de voornaamste oorzaken zijn geweest voor het ontstaan van een andere instelling in Leiden, die zich met de wezenzorg ging bemoeien. Het kwam herhaaldelijk voor dat weeskinderen niet voldeden aan de strenge normen van de Corporatie en dan buiten de liefdadige perken vielen. De heer A.I. Kick, weesvader van het Israëlitische weeshuis in Rotterdam, ervoer regelmatig de moeilijkheden op dit terrein. Hij zorgde voor het totstandkomen van een realistischer opererend instituut: het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis.

In 1889 nam Kick het beslissende initiatief. Na confrontatie met een probleemgeval in Leiden waarvoor een oplossing binnen de bestaande structuur weer onmogelijk bleek, zocht hij steun bij enkele gelijkgestemden in Rotterdam en Den Haag en richtte een voorlopig bestuur op. Zijn motivering zette hij uiteen in een circulaire.

"Het is toch niemand in Nederland onbekend dat de bestaande Israëlitische Weeshuizen, kinderen eerst dan opnemen wanneer zij de leeftijd van 4 tot 6 jaar bereikt hebben. Kinderen echter, hoe jong ook, wier ouders overleden zijn, en die daardoor zijn aangewezen tot latere opname in een gesticht, gaan in den regel in de tweede of derde hand over, alvorens dat gesticht te bereiken. Het gevolg daarvan is veelal, dat in het jeugdige hart verkeerde denkbeelden worden gelegd en aan orde en tucht niet te denken valt. Andere gezindten hebben de vaak minder gunstige gevolgen der zogenaamde uitbesteding ingezien en daarin voorzien. Wij Israëlieten echter niet".

Kick wilde met zijn Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis deze bijverschijnselen van de bestaande wezenzorg bestrijden, de kinderen reeds op zeer jeugdige leeftijd "aan orde en tucht" gewinnen en hun "jeugdige harten" niet door verkeerde leiding laten verontreinigen. "Uwe hooggewaardeerde medewerking tot verbetering van het lot der vele jeugdige ouderlozen, die in den door ons geschetste toestand verkeeren, zal ons hoogst welkom zijn", schreef hij aan de vele geadresseerden, een pleidooi dat zijn werking niet miste.

In 1890 wordt het nieuwe weeshuis in Leiden gevestigd, aanvankelijk onder de naam "Machasee-

---

¹ Dit artikel is gedigitaliseerd uit het Leids Jaarboekje van 1988, p. 147-180. Het originele gestencilde verslag uit 1973 is aanwezig in de bibliotheek van de Synagoge aan het Levendaal. Kleine digitaliseringfouten kunnen aan mijn aandacht zijn ontsnapt. J.W. Focke, Leiden, juli 2007

La-Jethomiem" (Toevlucht voor Wezen), later, in 1920, onder de naam "Machseh Lajesoumim" (Toevlucht voor het Kind). De eerste wezen, zeven in totaal, waarvan er een van slechts achttien maanden, arriveren op 19 mei 1890, 's middags om drie uur in een gehuurd huis in de Nieuwsteeg no. 4.

Het echtpaar Vieyra is tot vader en moeder van het weeshuis benoemd, de gebruikelijke openingsrede (van Kiek) ontbreekt niet en de medewerking van alle kanten groeit met de dag. Een mevrouw Speyer-Rosenberg biedt zelfs een nieuw pand voor de vereniging, de Stille Rijn no. 4, een geschenk dat in grote dank wordt ontvangen.

Isaak Leman beschrijft in 1929 in zijn geschiedschrijving (noot 2) van het nieuwe weeshuis, dat het geschenk van mevrouw Speyer het bestuur van het weeshuis ook voor problemen stelde omdat het pand zeer oud was (in 1578 dreef Sweer Gerrits er al zijn brouwerij "De witte Eenhoorn"). Er moest nogal het een en ander aan worden opgeknapt en dat zou heel wat geld kosten. Uit de familie Rosenberg werd echter de oplossing aangedragen in de vorm van een hypotheek van 5.000 gulden. Op dinsdag 7 juli 1891 vond de plechtige opening van het nieuwe gesticht plaats, in de joodse datering op 1 Tammoez 5651.

Rabbi T. Tal, opperrabbiijn van Gelderland en lid van het college van regenten hield een feestrede die een uur duurde en volgens Isaak Leman diepe indruk op de aanwezigen maakte (noot 3).

"Hier in het Centraal Israëlitisch Kinder- en Doorgangshuis zullen de jeugdige zonen en dochteren Israëls worden opgeleid, niet in de vale, wankelende onverschilligheid voor het hogere, die de ziekte is der samenleving om ons heen, niet in die ideaal-arme kilheid, waaraan onze materiematenschappij zo bitter lijdt, niet in die verwaterde halfgodsdienst, niet in dat verminkte en verdunde jodendom, waarmede zoovele zonen en dochteren Juda's zich in onze dagen tevreden stellen. Neen! Dat zal niet gebeuren. Deze stichting zal een echte joodse stichting zijn, in den voile zin van het woord".

Niemand van de aanwezigen, ook opperrabbiijn Tal niet, zal hebben vermoed dat zijn woorden, vijftig jaar later, schokkend actueel en van een wrange profetie bleken. Want op die 7de juli 1891 werd door deze gelovige Jood de nieuwe pogrom al voorzien:

"Over de grenzen van ons land, ten oosten in het land der Philosophen, in het 'gebildete' Duitschland, daar worden Israëls zonen en dochteren in het geheim of ook in het openbaar door antisemitische speldenprikken tot bloedens toe gemarteld... Op hetzelfde oogenblik dat daarbuiten haat en nijd en roof en moord de roede zwaait, dat de oude zwarte geest, de vervolging Israëls opstaat in verschillende oorden der wereld, op dat zelfde oogenblik wordt in dit oord, hier op Nederlandschen grond, hier in deze klassieke veste der wetenschap, onder bescherming der overheid, onder belangstelling, ja, onder medewerking en deelname van mede burgers van andere gezindten dit joodsche huis der liefde voor aller ogen opgericht en ingewijd".

Een halve eeuw later zou de oude zwarte geest, de vrees van het Joodse volk, ook huize "Machseh Lajesoumim" overspoelen met medewerking van Nederlandse politie en onder belangstelling van medeburgers van andere gezindten.

Maar eerst zou het nieuwe weeshuis nog vijftig jaar geschiedenis schrijven. Om te beginnen aan de Stille Rijn no. 4. Het gebouw, geschikt voor bewoning van zo'n dertig kinderen, was een permanente kwelling voor regenten en directie. Bijna geheel van hout, een speelplaats van slechts enkele meters, zonder ziekenzaal, het donkere slaapvertrek met de hoge gesmede ledikanten, vrijwel alles zette het weeshuis voor problemen. Stormde het 's nachts dan ontvingen de regenten in

Leiden soms zelfs telefonische noodsignalen omdat stukken van het dak dreigden weg te slaan en de directie de bestuurlijke assistentie alvast maar inriep.

Het is niet verwonderlijk dat enkele jaren na de opening, in 1900 al besloten werd tot aankoop van een stuk grond aan de Cronesteinkade om daarop in later stadium een nieuw, groot en modern weeshuis naar eigen inzichten te kunnen bouwen. Het zou echter nog bijna 30 jaar duren voordat er voldoende gelden waren voor het gebouw.

In het oude gebouw konden door het plaatsgebrek lang niet zo veel kinderen worden opgenomen als er "aanbod" was. Het totale aantal kinderen dat men tot aan de opening van het nieuwe gebouw verpleegde (de kinderen werden "onze verpleegden" genoemd) was 142: 91 jongens en 51 meisjes. Zij kwamen uit verschillende plaatsen van het land en bezetten meer dan de volledige capaciteit van het pand, wat niet altijd even bevorderlijk voor een evenwichtige opvoeding geweest schijnt te zijn. Desondanks constateert Isaak Leman in zijn geschiedschrijving met zekere voldoening: "Toch zijn er niet weinigen waarvan wij met vreugde kunnen zeggen dat zij tot zeer nuttige leden van de maatschappij zijn geworden. Aanwijzingen dat er van de kinderen uit den vroegsten tijd van onze vereeniging zijn mislukt, zijn er niet".

De opname van kinderen was door de bank genomen, kosteloos, tenzij men wist dat naaste familieleden in staat waren tot een bijdrage in de weeshuisopvoeding. Leman maakt verontwaardigd melding van "parasiteerende klaploopers" die wel het geld hadden maar hun bijdrage voor de kinderen onttrokken. "Dit heeft het bestuur heel wat hoofdbreken gekost", schrijft hij, "daar het in geen geval het kind de dupe wil laten zijn van dezen onverantwoordelijken onwil".

De kinderen, zo bepaalden de reglementen van het weeshuis, beschikten allemaal over een eigen spaarbankboekje. Als zij zelf geld verdienden buiten het tehuis moesten zij een deel daarvan afstaan. In 1919 echter viel het besluit dat zij voortaan al hun loon mochten behouden en sparen. In datzelfde jaar ook schreed de moderne tijd al zo ver vooruit dat het weeshuis de zwarte weeshuispakjes voor de jongens en de "frische" schorten voor de meisjes afschafte. De kinderen droegen voortaan wat ze zelf graag wilden.

Een avond in het jaar hield het weeshuis gastdag voor de regenten, het "chanoekafeest". De kinderen versierden dan zelf de eetzaal, de directeur studeerde een toneelstukje met hen in om de heren regenten behalve een goede indruk ook een gezellige avond te bereiden. Een enthousiaste Leman: "Meer dan op welken dag ook treedt bij dit jaarlijks terugkerend festijn naar voren welk een harmonisch geheel dit overigens uit heterogene bestanddelen gevormde groote gezin is".

Een van de opmerkelijke activiteiten van het weeshuis is verder het jaarlijkse zomerverblijf van een aantal weken in Katwijk aan Zee, waar de kinderen aan het strand en in de duinen "een heilzame invloed op hun gezondheidstoestand van het hele jaar" verkregen.

Vanaf 1921 stond het weeshuis onder leiding van Nathan Italië en Sarah Italië - Schaap uit Rotterdam, tot grote tevredenheid van de regenten. In 1927 nam de regentenvergadering definitief de beslissing om aan de bouw van een modern onderkomen te beginnen. Het jaar daarop vond een openbare aanbesteding plaats, met de laagste inschrijving van de heren A.J. de Laater en P.H. Meyers uit Leiden: fl 89.447.-. In de regentenvergadering van 25 maart 1928 werd de bouw aan hen gegund, voor zelfs 1000 gulden meer, als zij zich dan op hun beurt wilden verplichten om op de sabbath en de joodse feestdagen niet te werken. En zulks geschiedde.

De bouw verliep gunstig (de eerste steen werd al op 18 juni 1928 gelegd) en vele geschenken voor het interieur kwamen al binnen, zelfs een voor het exterieur: de ijzeren voordeur met de Davidster als raam erin. Achttien juni 1929, precies een jaar na de eerste steen ging het gebouw op de hoek

Cronesteinkade en Roodenburgerstraat open. "De trots van het Nederlandsche jodendom. Toevlucht voor weezen", zo formuleerde Isaak Leman zijn innige wens.

In de dertiger jaren wordt door directeur Nathan Italië een rustig, zelfverzekerd beleid gevoerd in het nieuwe tehuis, dat een geweldige zee van ruimte biedt aan de jeugdige bewoners. In het huis zijn een groot aantal slaapvertrekken, studievertrekken, recreatieruimten e.d., die het ieder kind mogelijk maken zich terug te trekken ofwel met de andere gezamenlijk allerlei activiteiten te ondernemen.

afb. 1. Het nieuwe gebouw; ansichtkaart, vermoedelijk jaren 30.

Nathan Italië wordt door mensen die hem van nabij hebben gekend omschreven als een goeddelijke man, een orthodoxe jood, die alleen op religieus terrein een strak regime voerde. Hij creëerde een sfeer waarin de kinderen zich erg prettig schenen te voelen. Ook niet-joodse kinderen uit Leiden kwamen graag

naar het weeshuis om er met hun vriendjes en vriendinnetjes te spelen.

De jongens en meisjes, die varieerden in leeftijd van twee tot achttien jaar, sliepen op gescheiden zalen, met ook weer verschillende afdelingen voor de jongeren en de ouderen. In het huis waren ook speciale studeerkamers voor de jongens en de meisjes. Daar hadden de ouderen hun eigen bergruimte om persoonlijke bezittingen te bewaren. Als de ouderen 's avonds klaar waren met hun studie gingen ze meestal naar de huiskamer, in het rechterdeel van het gebouw. Er stond een grammofoon, een piano en een radio. Op zolder kon wat aan sport worden gedaan; de jongens boksten er bijvoorbeeld graag.

De jonge kinderen speelden meestal in de ronde, grote erker aan de achterkant van het gebouw, waar ook de buitenspeelplaats was. In die uitbouw bevonden zich ook de in allerlei bonte kleuren geschilderde kastjes waar ze hun speelgoed in bewaarden. Deze uitbouw was niet aangelegd uit architectonische speelsheid, maar om religieuze redenen. Op het Loofhuttenfeest bouwen de orthodoxe joden een hut waardoorheen je aan de bovenkant de lucht moet kunnen zien. De uitbouw aan het weeshuis was een vervanging van de hut. Het dak van de uitbouw kon met behulp van kabels gedeeltelijk omhoog worden getrokken, waardoor net als bij een loofhut een flink stuk van de lucht zichtbaar werd.

Pieter de Vries (noot 4), die in 1935 op tienjarige leeftijd in het weeshuis terecht kwam, herinnert zich de atmosfeer van het weeshuis nog heel goed. Hij heeft er een fijne jeugd gehad, onbezorgd, maar zeer orthodox van godsdienst. Hij was het weeshuis nog niet binnen of een van de leidsters, mejuffrouw De Leeuw, besloot al om hem Daniël te noemen. Pietje klonk niet erg joods en dat werd toch wel erg op prijs gesteld.

Daniël ging samen met vele andere weeskinderen naar de lagere school aan de Langebrug. Mejuffrouw Gobes begeleidde de kinderen altijd, die in de rij volgens een vaste route heen en terug gingen: over de Cronesteinkade, langs het voetbalterrein, de Zoeterwoudsesingel, over de brug, door het plantsoen, het steegje naar de Garenmarkt, dan over de Steenschuur naar de Langebrug.

afb. 2 De erker aan de achterzijde
Het dak kon met een kabel worden
opgetakeld zodat de erker inder-
daad geschikt was om het loofhut-
tenfeest te vieren.

Zo lang de kinderen zich aan-
pasten aan de religieuze normen
van het huis waren er weinig
moeilijkheden met de directie,
weet Daniël nog. De oudere
kinderen, van dertien tot acht-
tien jaar, mochten 's avonds bij-
voorbeeld het huis verlaten om
schoolvriendjes te bezoeken.
Bleven ze thuis dan was het
meestal ook een gezellige boel.
Spelletjes doen, muziek maken,
studeren of wat helpen in het
huis. Op vrijdagavond was het
plezier maken afgelopen. Dan
begon de sabbath en daar de

hand mee te lichten was niets voor Nathan Italië. Er mocht door de joodse bewoners geen licht meer worden aangedaan, sigaretten roken was taboe en zo waren er nog wel meer bepalingen. Zaterdagochtend gingen de kinderen zonder uitzondering naar de synagoge aan het Levendaal, van half acht tot half tien, en nuchter. Terug uit de synagoge volgde het ontbijt. 's Middags opnieuw een bezoek aan de synagoge en 's avonds tenslotte een derde kerkgang om de sabbath uit te luiden. Op de doordeweekse dagen hield men 's ochtends in het weeshuis een gebed, maar twee keer moesten de kinderen toch nog een bezoek aan de synagoge brengen. Iedereen was verplicht om aan al deze religieuze activiteiten deel te nemen.

De orthodoxe levenswijze kenmerkte zich ook aan tafel. De strenge Joodse spijswetten werden op alle punten geëerbiedigd. Er waren twee serviezen: één voor de vlees- en één voor de melkmaaltijden. Met Pasen werd de feestdis vanaf weer een ander servies genoten. Daniël de Vries vertelde dat hij het eens een keer heeft gewaagd om zich op de sabbath te scheren. De gemoedelijkheid van Nathan Italië maakte toen even plaats voor een fikse donderbui.

In de laatste jaren voor het uitbreken van de oorlog deden de kinderen in het weeshuis de eerste ervaringen op met Hitler-Duitsland. In 1938 werden de eerste kinderen uit Duitsland in het tehuis opgenomen. Kinderen waarvan de ouders al geëmigreerd waren, ouders die hun kinderen uit veiligheidsoverwegingen vooruit hadden gestuurd of zelf al in moeilijkheden zaten door de activiteiten van de nazi's. Volgens Daniël, en ook andere bronnen bevestigen dit herhaaldelijk, werden de jeugdige bewoners desondanks onwetend gehouden van de ernstige problemen die zich in Duitsland manifesteerden en van de kansen dat ook Nederland hierin betrokken zou worden. Onwetendheid en zorgeloosheid vierden hoogtij.

Pas heel laat, diep in de bezettingstijd, zou ook tot de kinderen doordringen dat de "oude zwarte geest" van opperrabbijn Tal weer rondspookte door Europa, en Leiden en zelfs het weeshuis niet zou ontzien.

De beginjaren van de oorlog

Als in de meidagen van 1940 de Duitsers ons land binnenvallen is het oorlogsgebeuren voor de

kinderen een spannend en nauwelijks verontrustend gebeuren. Daniël de Vries zegt dat er geen grote problemen ontstonden tijdens de inval. In het weeshuis waren gasmaskers, er lagen zandzakken en er kwamen wat mensen uit het nabijgelegen Valkenburg, waar hevig werd gevochten tussen Duitse parachutisten en Hollandse soldaten. Die mensen sliepen voor korte tijd in het weeshuis, en verdwenen weer. De leiding van het weeshuis moet begrepen hebben dat er weinig plezierige tijden op komst waren met de Duitsers in ons land - tenslotte waren de kinderen van joodse ouders uit dat land niet zomaar naar Nederland gestuurd. Maar de kinderen werden niet echt geïnformeerd. Het onbezorgde leventje duurde nog steeds voort binnen de 'veilige' beschutting van het weeshuis. De bezetting begon al in 1941 schaduwen van de nieuwe pogrom vooruit te werpen. Presser beschrijft in "De Ondergang" de maatregelen van de Duitsers in het najaar van '41 om het leven van de joodse Nederlanders, ook in cultureel en maatschappelijk verband, in de war te schoppen. Zo mochten bijvoorbeeld niet-joden niet meer werken in instellingen, waaronder weeshuizen, waar een jood aan het hoofd stond. Tevens begon de bezetter met het opheffen van steeds meer Joodse verenigingen, volgens Presser "zowel om de fondsen die hier te roven vielen als om de kwellingen waaraan de meest weerlozen kwamen bloot te staan".

De kinderen zullen nauwelijks beseft hebben dat in navolging van Duitsland ook hier de Joden het slachtoffer konden worden van de waandenkbeelden van de nazi's. Het enige dat zij in het eerste oorlogsjaar merkten was het steeds voller raken van het weeshuis, met zowel kinderen als personeel. De oudere kinderen, waaronder Daniël de Vries, volgden het oorlogsgebeuren, meer de militaire kant, via radio en krant. Een duidelijk beeld over de eventuele politieke en maatschappelijke ingrepen van de bezetter kregen zij daaruit niet. Dat beeld werd hen ook niet voorgeschoteld door directie en personeel van het weeshuis, die meer rekening gehouden zullen hebben met de onplezierige gevolgen van de bezetting. Daniël de Vries: "Men wilde je zo onwetend en gelukkig mogelijk houden. Je wist gewoon niet wat er stond te gebeuren. Italië heeft van tevoren geweten wat er zou gaan komen, maar hij wilde zijn kinderen beschermen".

Op materieel gebied ontbrak het de kinderen ook in een verder gevorderd stadium van de oorlog vrijwel aan niets. Terwijl elders in Leiden de mensen al in de rij stonden voor levensmiddelen, brachten de winkeliers de proviand nog naar het weeshuis en niet zelden stopten zij er dan iets extra's bij. De familie van Nathan Italië's eerste vrouw, Sarah Schaap, uit Rotterdam, zorgde tijdens de oorlog voor de aanvoer van vlees, steeds strikt kosher. Hoewel de kinderen in Leiden nog nooit problemen met niet-Joden hadden gehad, nooit bespot werden met hun Joodse godsdienst of levenswijze, zouden zij in de loop van 1941 kennis maken met antisemitische verschijnselen, voor het eerst. Op 17 juni 1941 valt namelijk het besluit dat het "voor Joden verboden" is om in publieke baden te komen; in zee, op het strand, openluchtbaden of overdekte zwembadrichtingen. Joodse kinderen mogen dus ook niet meer in klassikaal verband deelnemen aan zwemonderwijs. De zomervakanties naar Katwijk of waar dan ook naar het water zijn afgelopen voor de weeshuiskinderen.

Korte tijd later is ook het gewone dagonderwijs een moeilijke zaak. Secretaris-generaal Van Dam schrijft op 16 augustus 1941 (noot 5) een brief waarin hij erop aandringt met "den grootst mogelijke spoed" de Joodse schoolkinderen in afzonderlijke scholen bijeen te brengen. Op 1 September 1941 worden tenslotte alle Joodse kinderen van de scholen verwijderd. Volgens S.M. Noach, een oud-leraar Nederlands in Leiden, die de oorlog overleefde door als een van de eerste Joden op eigen initiatief naar het intellectuelenkamp Barneveld te gaan, werd er op het Pieterskerkhof een speciale lagere school gevestigd voor de Joodse kinderen, maar lang heeft dat niet geduurd. Ook die school werd door de autoriteiten onmogelijk gemaakt. De oudere kinderen gingen in die periode met de blauwe tram iedere dag naar Den Haag op en neer om daar op een puur Joodse school hun voortgezet onderwijs te volgen.

Daniël de Vries herinnert zich dat op deze school steeds duidelijker de maatregelen van de bezet-

ter tegen de Joodse bevolking zich begonnen af te tekenen. Er vielen open plekken in de klassen door de verdwijning van kinderen.

Ondergedoken, weggevoerd, gevlucht?

Niemand wist het precies. Maar bij de weeshuiskinderen bleef onwrikbaar het vertrouwen in de toekomst. Bij de meeste Joden overheerste trouwens de indruk, dat weeshuizen, ziekenhuizen en andere maatschappelijke instellingen buiten de jachtvelden van de nazi's lagen, een indruk die niet in de laatste plaats in die instellingen zelf hoog werd gehouden. De kinderen maakten zich ook niet zo druk om de verdwijning van hun vriendjes en vriendinnetjes, zegt Daniël de Vries nu. "Ze hadden het gevoel, in het weeshuis zijn we veilig. Ons zal niets overkomen".

Tekenend voor deze gedachtegang is het feit dat het weeshuis steeds drukker bevolkt raakte met kinderen en dat de ouderen, bij het bereiken van de achttienjarige leeftijd het huis niet verlieten (zoals reglementair werd voorgeschreven) maar een baantje kregen in de huishouding om op die manier aan uitzending naar een werkkamp te ontkomen. Ook uit Den Haag werden tieners door hun ouders naar Leiden gestuurd, zoals bijvoorbeeld de meisjes Mogendorff, om in het weeshuis te werken. Dat was een veilig idee, vonden ze. In Haarlem zelfs was een niet Joods echtpaar zo bang dat hun geadopteerde Joodse kindje, Hemeltje, iets zou overkomen dat ze haar ook naar Leiden brachten. Terwijl de adoptie al inhield dat het tweejarig meisje volledig Nederlands was en niets te duchten had van de Duitsers. De bezorgdheid van haar ouders werd Hemeltje noodlottig. Ook zij ontkwam tenslotte niet aan deportatie.

In 1942 valt niet meer te ontkennen dat de Duitsers steeds drastischer te werk gaan in hun maatregelen tegen de Joden en dat ook het weeshuis er wel eens het doelwit van zou kunnen worden. Begin 1942 wordt op grote schaal het "Verboden voor Joden" in Leiden ingevoerd, in april van dat jaar moeten de Joden verplicht een ster gaan dragen, een maand later wordt commissaris van politie Meijer ontslagen om plaats te maken voor de gehate NSB-commissaris Ulrich K.L.E. Hoffmann. Samen met NSB-burgemeester De Ruijter van Steveninck vormt deze commissaris geen enkele belemmering meer voor de Duitsers om in Leiden, net als overal, te doen en laten wat ze willen. Onder hoofdcommissaris Hoffmann neemt de collaboratie met de bezetter in het Leidse politiekorps sterk toe.

De kinderen in het weeshuis lopen nu allemaal met een ster op de borst en een persoonsbewijs met een J in hun zak. Zelfs als ze op de speelplaats achter het weeshuis buiten spelen moeten ze op hun huiskleding de jodenster dragen.

Mientje van der Kaay, een niet-Joods meisje uit Leiden, zat in die jaren op de Haanstrakweekschool en was bevriend met een Joodse klasgenote, Lotte Adler. Lotte was samen met een jonger zusje uit Duitsland naar Nederland gekomen, in afwachting van emigratie naar Amerika. Volgens sommige bronnen zouden zowel de moeder als de vader van de meisjes Adler al in Amerika vertoefd hebben toen hun dochters nog in het Leidse weeshuis verbleven. Mien van der Kaay, nu getrouwd, herinnert zich echter iets anders.

In een van haar geschreven herinneringen (noot 6) heeft ze het volgende gesprek vastgelegd met Lotte Adler, "toen al een kind-met-een-ster" in de Breestraat, voor de sociëteit Minerva. Het ging over wel of niet onderduiken: Lotte zei:

"Nee, ik heb moeder beloofd op Henny te passen. Als er voor haar geen plaatsje is mag ik van dat adres geen gebruik maken. Juist omdat ik weet hoe ze zijn. Ik was erbij toen ze vader in Duitsland vermoordden. Moeder is toen met ons gevlucht naar Nederland en is alleen doorgereisd naar Amerika om voor ons een huis te zoeken. Ze dacht dat we hier veilig waren. 't Is allemaal onge-

lukkig uitgepakt. Ik weet dat de bevrijding voor ons te laat zou komen, maar ook al zou ik misschien de dans kunnen ontspringen, ik zou nooit meer gelukkig kunnen zijn als ik Henny in de steek liet."

Lotte heeft Henny, haar dertienjarige zusje, inderdaad niet in de steek gelaten, zo blijkt uit officiële stukken. Niet in Westerbork, niet in Sobibor en niet in de dood, die voor beiden op 26 maart 1943 kwam.

Mientje van der Kaay heeft behalve met Lotte Adler ook nog contacten met andere Joodse vrienden en kennissen. Een daarvan is Jacques Blitz, haar vioolleraar aan de Zoeterwoudse Singel. Ze mag op een gegeven ogenblik geen lessen meer bij hem volgen. Ariërskinderen bij een Joodse leraar beschouwen de bezetters als een bezoedeling van het eigen ras. Toch gaat Mientje af en toe heimelijk naar Jacques Blitz toe, "vanwege moeilijkheden met de vingerzettingen".

Uit hetzelfde korte verhaal van Mien van der Kaay, getiteld "Sterrekinderen", een gedeelte waarin ze filosofeert hoe moeilijk die stiekeme visites voor de vioolleraar eigenlijk geweest moeten zijn:

"Had ik geweten de schrik voor iedere bel... had ik geweten de inspanning die hij zich moest getroosten belangstelling te tonen voor een Romance van Beethoven... "Waarom duikt u niet onder", vraag ik hem eens argeloos. "Waarom duik ik niet onder? Omdat ik jood ben en wat mijn volk moet ondergaan wil ik mee ondergaan. 't Spijt me alleen zo voor Alice, ze is pas zeventien". Alice is zijn dochter, een fragiel kwetsbaar meisje dat lichtelijk stottert. Bij mijn laatste bezoek vertelt hij dat Alice geboft heeft, ze heeft een baan in het joodse weeshuis..." (noot 7).

Als Mien van der Kaay op een dag weer eens lang het huis van Jacques Blitz fietst weet ze dat de Duitsers zijn geweest en komt huilend thuis. Ze hoort nog de verbaasde reactie van een tante die op bezoek is: "Moet je daar zo om huilen? Ze gaan toch allemaal?!"

Een belangrijk feit in de geschiedenis van het Joodse weeshuis is het moment waarop Hyme Stoffels, procuratiehouder van de Sigarenfabriek Edelachtbaar (later Panther), met zijn vrouw in het huis vlak naast het weeshuis, Cronesteinkade nummer 20 komt wonen. Het echtpaar Stoffels heeft gedurende de oorlog verzetsactiviteiten ondernomen, onderdak geboden aan de Joodse onderduikers en de directie van het weeshuis op verschillende manieren terzijde gestaan.

Zij zijn er ook in geslaagd door hardnekkig aanhouden enkele jeugdige bewoners van het weeshuis met behulp van een half-joods verklaring uit Westerbork terug te halen. De familie Stoffels is begin 1942, in februari, in contact gekomen met het weeshuis, zij woonde toen pas kort aan de Cronesteinkade. Omdat er in het weeshuis geen niet-joods personeel meer mocht werken hielp zij op de sabbath met het aansteken van lantaarns en ook bij het openen van brieven. De orthodoxe Joden zullen op zaterdag namelijk nooit zelf een brief openmaken. Alleen, in de oorlog kon van de inhoud van een brief veel afhangen, dus nam de familie dit karweitje op zich. Voor de oorlog waren deze klusjes nooit een probleem; er werkten niet-joodse meisjes en ook een stoker Van Ee, wiens werk later nog door Daniël de Vries is overgenomen.

De familie Stoffels, die in de loop van de eerste oorlogsjaren meer en meer rekening ging houden met maatregelen ook tegen joodse maatschappelijke instellingen zoals het weeshuis in Leiden, drong er bij de directie op aan de kinderen van ongehuwde Joodse moeders, die in het huis verbleven, half Joods te laten verklaren. Met behulp van die "G-1-verklaring" konden ze aan transport ontkomen. De familie Stoffels hielp de directie bij het achterhalen van de natuurlijke vader en probeerde, als die een Nederlander was, te bewegen tot erkenning van dit feit. In dat geval was het bewijs van het half-joods zijn geleverd en kon de G-1 verklaring bemachtigd worden. Er zijn ook Nederlanders geweest die getekend hebben voor het vaderschap terwijl dat helemaal niet

waar was. Op die manier redden ze een Joods kind en dat was voor hen het risico waard.

Op deze wijze is Betje Jacoba Wolff, een meisje van zeventien jaar, aan transport naar Westerbork ontkomen. Zij werkte in het weeshuis, maar nadat met medewerking van een onechte, maar in ieder geval niet-joodse vader een G-1 papier voor haar was verkregen, woonde zij bij de familie Stoffels in huis.

Abraham Degen, de zestienjarige zoon van een ongehuwde Joodse moeder, is ook op een dergelijke manier uit de handen van de bezetters gehouden. Bram, die op de tuinbouwschool in Gouda studeerde, had samen met zijn moeder een niet zo bijster slimme truc uitgehaald om de G-1 verklaring te krijgen. Hun werkwijze: we laten bij een notaris een officiële akte opmaken waarin staat dat die en die mijn vader is en met zo'n akte gaan we dan een G 1 papier halen. De naam was gauw verzonnen. Op het moment dat deze daar voor gingen zitten reed er een auto voorbij met de naam Van Klaveren erop. Een uitstekende naam. Maar de woonplaats? Schiedam, bedachten ze. En de notaris maakte zijn akte op.

De heer Stoffels, onbekend met deze truc, wist dat de akte onvoldoende was en ging achter die meneer Van Klaveren in Schiedam aan. Het bleek een degelijk getrouwde man te zijn, die zo kwaad werd toen hij niet alleen door Stoffels maar ook door een ijlings ingeschakelde dominee werd lastig gevallen met vragen over een slippertje, dat hij ze bijna een flink pak slaag had gegeven.

De truc van Bram en zijn moeder kwam natuurlijk uit. Bram moest met de leugens voor de dag komen. Toen Van Klaveren uit Schiedam vernam hoe de vork in de steel zat en aan hem de excuses voor de kwalijke vermoedens werden gemaakt bood deze toch aan als vader in aanmerking te willen komen. "Nu vast staat dat ik de echte vader niet ben, wil ik wel doen alsof", zei Van Klaveren, een gebaar dat Abraham Degen het leven heeft gered.

De familie Stoffels heeft Pieter (Daniël) de Vries en Hans Kloosterman met behulp van een G 1 verklaring voor een tocht naar Polen kunnen behoeden. Maar deze twee jongens zouden eerst nog met alle andere bewoners van het weeshuis worden opgepakt en naar Westerbork gestuurd. Zij zijn in het Drentse doorgangskamp van de rand van een waarschijnlijke ondergang weggehaald.

De familie Stoffels heeft geprobeerd directeur Nathan Italië ervan te overtuigen dat niet alleen de Joden die verspreid over Leiden woonden, maar ook die in het weeshuis, ernstig in gevaar waren. Vooral in de eerste maanden van 1943 toen de deportaties naar Westerbork in volle gang waren en overal in het land razzia's werden gehouden, klopte Hyme Stoffels herhaaldelijk bij Italië met waarschuwingen aan. Hoewel Stoffels Nathan Italië "aan de ene kant een moedig man" noemt, vindt hij toch dat de weeshuisdirecteur aan de andere kant "een door onze bril niet altijd even verstandig standpunt hanteerde". Er waren adressen voorhanden waar kinderen ondergebracht konden worden. Het waren alleen niet voldoende adressen voor alle kinderen, dus er zou gekozen moeten worden. En er was geen zekerheid te geven dat de kinderen honderd procent veilig waren. Maar er konden kinderen gered worden, misschien wel tientallen en dat was voor degenen die zich het lot van de Joodse kinderen aantrokken een belangrijke zaak.

Maar Italië weigerde. Hij wilde zijn weeshuis bij elkaar houden, niet de ene helft laten verhuizen naar onduidelijke onderduikadressen, waar hij ze niet langer met zijn verantwoordelijkheid kon dekken, maar ze aan anderen, niet-Joden en onbekenden zou moeten toevertrouwen. Stoffels: "Ik zei tegen hem, neem nou maatregelen, laat de kinderen onderduiken. Maar Italië zei: dat kan ik niet doen, die kinderen zijn aan mij toevertrouwd. Ik laat ze niet gaan. Als het lot moet komen dat wij niet kunnen blijven, dan aanvaard ik dat".

De secretaris van het toenmalige weeshuisbestuur, mr. A.R. Levisson uit Den Haag, bevestigt die houding bij de leiding. "Er was geen beginnen aan onderduiken", zegt hij nu. De pogingen die hij daartoe ondernam zijn naar zijn zeggen gestrand op de mentaliteit van de directie en zijn medebestuurders. "Je had voor zo iets een bepaalde instelling nodig, een mentale elasticiteit. Je moest ook jong zijn om al die moeilijkheden aan te kunnen. En die instelling was er bij de heer Italië en zijn vrouw niet".

Levisson oordeelt hier niet al te hard over, want je moet begrijpen zegt hij: "De leiding zat al met de loden last van de dagelijkse problemen, het eten en drinken. Het weeshuis was een strikt orthodoxe instelling, waar aan alle Joodse spijswetten voldaan moest worden. En dat leverde al geweldige problemen op.

In de periode kort voor de ontruiming van het weeshuis en op het moment zelf viel er voor de bestuurders zeker niets meer te doen. De meeste van hen waren ondergedoken, kwamen dus niet meer bij elkaar. Maar de grootste moeilijkheid was volgens Levisson nog de ontzetting uit de bestuurlijke macht door de Duitsers en de overheveling van bevoegdheden naar de JV4 (noot 8). Iedere zeggenschap waren ze kwijt.

Daarnaast stond ook de heersende mening over de Joden dat hun weeshuizen een veilige plaats waren, een goed georganiseerde onderduikcampagne in de weg. De familie Stoffels begrijpt daarom de weigerachtige houding van Nathan Italië wel. Veel Joden werden vertraagd in een snelle besluitvorming, enerzijds omdat ze vanuit hun geestelijke achtergrond en de kring van religieuze leiders geen echte verzetsgeest meekregen, en anderzijds door een ongefundeerde hoop dat het allemaal wel niet zo verschrikkelijk zou zijn.

Zelf wilde Italië geen uitzondering vormen op zijn eigen regel en niet in aanmerking komen voor de speciale behandeling die voor Joodse intellectuelen mogelijk was in het kamp Barneveld. Stoffels had aangeboden te proberen dat voor hem te regelen als hij daar prijs op stelde. Pas na de ontruiming van het weeshuis en tijdens het transport naar Westerbork zou Italië zijn zelfverzekerde houding laten varen en alsnog in aanmerking willen komen voor de speciale Barneveldpapieren.

Maar toen was het al te laat.

Het is wellicht mogelijk, zegt secretaris R.A. Levisson van het weeshuis, dat er door individuele Leidenaren in de eerste jaren der bezetting een paar kinderen zijn weggehaald en verborgen. Zekerheid hierover heeft hij niet. Ook het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap in Leiden kan geen helderheid verschaffen. De historiekenners van de Joodse gemeente, L. van Amerongen, weet nog maar een paar namen van enkele personeelsleden en kinderen, meer niet. De archieven van de Joodse gemeente zijn in de oorlog verdwenen, weggehaald, en de behoefte om dit stuk geschiedenis van de Joden in Leiden te schrijven is waarschijnlijk zeer klein geweest.

Ook andere Joodse woordvoerders weten weinig over de gang van zaken in de oorlog te vertellen. Zij die het overleefd hebben waren in de meeste gevallen ondergedoken en in enkele gevallen ondergebracht in kampen als Barneveld. Van degenen die "door" zijn gegaan, is vrijwel niemand teruggekeerd. De Joodse gemeente heeft kort na de oorlog op de eigen begraafplaats een monument geplaatst met daarin gemetseld een koker met enkele honderden namen van Joden in Leiden en omgeving die de oorlog niet hebben overleefd. Maar of er een kopie bestaat van de lijst is niet bekend.

De ontruiming van het weeshuis

In de weken voorafgaand aan de ontruiming heeft er in het weeshuis al een voorbereiding van zo'n

eventueel gedwongen vertrek plaatsgevonden.

Daniël de Vries weet met grote stelligheid dat onder leiding van de naaisters uit de rood-wit gestreepte markiesdoeken rugzakken voor alle kinderen werden gemaakt.

In de naaikamer hebben die klaargestaan, met warme kleding erin en een paar extra schoenen. Zelf had Daniël nummer 41. Het enige wat nog aan de inhoud toegevoegd moest worden bij vertrek dat waren de twee dekens van ieders eigen bed. De heer Stoffels weet nog dat hij enkele weken voor die fatale zeventiende maart van een Duitse inlichtingenman uit Den Haag (een met sigaren en jenever omgekochte Obersturmführer) al had gehoord dat er binnenkort treinen voor Leiden gereserveerd zouden worden. Er werd derhalve al rekening gehouden met een razzia in Leiden.

Er gebeurde echter niets.

Tot de 16de maart.

Op die dag moet de hoofdinspecteur van de Leidse politie, Van der Wal, bij commissaris Hoffmann komen. De vrije dag, die Van der Wal kort daarvoor heeft aangevraagd, zal niet door kunnen gaan, krijgt hij van zijn baas te horen. Op 17 maart geldt voor alle politiemensen bijzondere dienst. Van der Wal, die onmiddellijk de aard van de bijzondere dienst vermoedt, probeert toch zijn vrije dag er door te drukken. Dat komt hem op arrest te staan. In zijn eigen bureau wordt hij in een cel opgesloten.

De echtgenote van hoofdinspecteur Van der Wal, die niet officieel op de hoogte wordt gebracht van de arrestatie van haar man, maar wel via een zijkanaal die informatie krijgt, zoekt contact met de heer Stoffels. Ze vertelt hem het verhaal over de bijzondere dienst en de arrestatie, heel kort, met de mededeling erbij: "Dan hoef ik verder niets te zeggen". Met het verhaal uit Den Haag over de reservering van de treinen is de puzzel compleet.

Op de 17de maart, waarschijnlijk 's avonds en 's nachts, worden de joden uit heel Leiden weggehaald. Vanuit het verzet werd een informatieploeg geformeerd om dit onheilspellende nieuws aan de Leidse Joden mee te delen. Op de avond van de 16de maart, een dag tevoren, zodat ze nog gelegenheid konden vinden naar onderduikadressen te verhuizen. Hyme Stoffels: "naar mijn weten zijn alle Joden in Leiden zonder uitzondering gewaarschuwd wat ze op 17 maart konden verwachten. Een groot deel van hen is weggekomen. Maar of ze de oorlog zijn doorgekomen weet ik niet".

Er waren echter nog heel wat gezinnen die dachten dat het wel los zou lopen. Ze beschikten in veel gevallen over officiële papieren met de verklaring dat er bij hen een ernstige besmettelijke ziekte heerste, roodvonk, tbc of schurft. Men wist dat de Duitsers als de dood waren voor besmettelijke ziekten en dergelijke huizen naar alle waarschijnlijkheid wel zouden overslaan. Ook het weeshuis beschikte over zo'n papier: schurft. Helaas heeft voor niemand een dergelijk papier zin gehad. Om de simpele reden dat het niet de Duitsers zouden zijn die de Joden uit Leiden wegvoerden, maar Nederlandse politieagenten. Stoffels:

"De Hollandse agenten hebben hen weggehaald en die waren daar niet zo bang voor. Die hebben zelfs ziekenwagens voor laten komen om mensen weg te halen. Ze waren bang om zonder buit terug te komen".

Op de avond van de 16de maart is Hyme Stoffels bij Nathan Italië geweest om hem in te lichten over de ernst van de situatie. Zoals het iedere voorafgaande keer is gegaan als de directie van het weeshuis wordt aangeraden kinderen te laten onderduiken om althans een deel van hen van depor-

tatie te redden, ook deze keer weigert Italië. Zijn godsdienst, het vertrouwen op God, en zijn verantwoordelijkheidsgevoel voor de kinderen wankelden ook in deze omstandigheden niet. Italië liet zich niet in paniek brengen. Hij zou voor de kinderen, 'zijn' kinderen, blijven zorgen. Noch de gedachten aan zijn vrouw Lies, noch de zorg voor zijn eigen dochter Hanna Sara en zoon Elchanan, veranderden iets aan die standvastigheid. Dan maar naar Westerbork...

Het personeel moet er net zo over gedacht hebben, veronderstelt de heer Stoffels thans. Er was een goede verstandhouding tussen directie en personeel en om die reden neemt hij aan dat ook zij van deze ijlboodschap over de ontruiming op de hoogte gesteld zijn door Nathan Italië. Waarom ze dan niet zelf gevlucht zijn? Waarschijnlijk om de kinderen niet alleen te laten en dan toch nog de hoop: een weeshuis zullen ze niet leeghalen... Van mejuffrouw Gobes en mejuffrouw de Leeuw weet de familie Stoffels het zeker. Die zouden het weeshuis nooit in de steek gelaten hebben. Zeker niet in de zwartste dagen. Op 17 maart, 's middags om half drie gaat buurman Stoffels opnieuw naar het weeshuis en dringt er voor de laatste maal bij de directeur op aan: "Zet de deur open en laat de kinderen gaan waarnaar ze kunnen". Stoffels verzekert Italië dat hij over een flink aantal betrouwbare adressen beschikt, waar de kinderen goed verzorgd zullen worden. Zijn pleidooi ketste voor de zoveelste keer af op het pantser van Nathan Italië's orthodox Joodse geweten. "Zolang ik mijn weeshuis bij elkaar kan houden, zal ik dat doen. Dan moet er maar komen wat er komen moet", waren zijn reacties. Er werden geen evacuatieplannen gemaakt.

's Avonds om half zeven vertoonde het weeshuis het normale beeld als altijd. Stoffels komt er binnen, samen met Betsy Wolff om afscheid te nemen. Hoewel hij de overbodigheid van zijn woorden kent zegt hij nog eens tegen Italië dat ie de deuren moet openzetten, de kinderen moet laten uitzwerven. "Terwijl we daarover zaten te praten", zegt Stoffels, "was het gebouw plotseling door tien, twaalf man omsingeld. Drie politiemannen, Musscher, Biesheuvel en De Groot hadden de leiding. Musscher voerde het woord".

Het eerste wat ze deden na hun binnenkomst in het weeshuis was Stoffels er uit zetten. Hij mocht niet horen hoe de politie de Joodse kinderen uit hun woning zou verdrijven. Even later komt Stoffels, geschokt, ondanks de wetenschap dat dit moest gebeuren, thuis aan. Daar realiseert hij zich plotseling dat Betsy Wolff, hun beschermeling, is achtergebleven in het weeshuis. Hij bedenkt zich geen moment, springt op en rent terug naar het weeshuis. "Aanvankelijk werd ik tegengehouden door hoofdagent Biesheuvel, die mij er niet in wilde laten. Ik legde hem uit dat er een meisje in het huis zat dat bij ons hoorde en dat ik haar kwam ophalen. Toen mocht ik er wel in". Stoffels ging naar binnen, kreeg eerst Musscher te spreken en uiteindelijk lukte het hem Betsy uit de greep van de politie te krijgen.

Om ongeveer zeven uur, reconstrueert Stoffels, zal de ontruiming zijn begonnen. De boodschap dat zij op transport gesteld werden was voor de kinderen voldoende om in paniek te raken. Hij meent zich te herinneren dat sommige kinderen, vooral de oudere jongens, woedeaanvallen kregen met wilde vlagen van destructiezin. Meubilair werd vernield, lampen kapot gegooid en potten stroop op de grond vertrapt. Kinderen liepen huilend of schreeuwend rond, sommige meisjes werden plotseling ongesteld, de hele kleintjes werden wakker van al dit rumoer en sloegen ook prompt aan het huilen. Stoffels: "Toen ging iedereen zich pas realiseren dat het afgelopen was". Nathan Italië behield echter zijn kalmte, weet Stoffels. Hij slaagde erin samen met het personeel de kinderen tot bedaren te brengen, zelfs zo ver dat ze nog een maal in het weeshuis het Joodse volkslied konden zingen, een idee van Italië. De kalmte van de weeshuisdirecteur verklaarde de heer Stoffels uit twee observaties. "Italië zat in een stoel, zijn hoed naast zich en maakte tegen iemand van het personeel de opmerking dat het zo'n rommel was. Of dat niet opgeruimd kon worden". En ook: "Hij stond op, liep naar de kast, pakte er een blik rijst uit en gaf me dat. Daar houdt je vrouw wel van, zei hij". De herinneringen van Daniël de Vries geven een wat rustiger verloop van de inval weer. De Leidse politie belde aan, er ontstond wat zenuwachtig heen en weer gehol,

maar echte grote paniek en vernielingen, daarvan kan hij niets meer terugvinden in zijn geheugen.

De ontruiming geschiedde volgens hem rustig. Veel tijd kregen de kinderen niet om hun spulletjes bij elkaar te pakken, het meeste speelgoed en de boeken bleven achter, alleen sommige speeltjes waar ze erg aan gehecht waren konden ze nog net meenemen.

"Als ik geweten had wat er toen gebeurde, als ik er beter op was voorbereid, dan had ik nog wel kunnen wegkomen, er zaten allerlei hoeken en gaten in dat gebouw die niemand had kunnen vinden. Ik had me best ergens kunnen verbergen"

zegt Daniël nu. Maar hij deed het niet. De kinderen, ook de oudsten niet, waren niet rijp gemaakt voor verzet. Het enige waar zij zich druk om maakten toen de razzia een feit was: of ze wel een paar stevige schoenen bij zich hadden en warme kleren. Want dan kom je er wel doorheen.

Fanny Giinsberg, het zestienjarige vriendinnetje van Daniël, vond het eigenlijk helemaal niet zo erg, dat ze nu naar een werkkamp moesten. Haar vader was in Duitsland en dan zou ze hem gauw terug zien...

De grootste schrik kwam volgens Daniël pas toen de kinderen al in de trein naar Westerbork zaten, op het allerlaatste moment. "We leefden zo onbezorgd, zelfs wij, achttien jaar oud, waren nog als kinderen. Onmondig, iedere dag gelukkig". Sally Montezinos bijvoorbeeld, ook een van de oudere jongens. Die had nog alle kans gehad om weg te komen, een onderduikadres te zoeken en in ieder geval niet met het weeshuis naar Westerbork te reizen. Maar hij deed het toch.

Sally Montezinos kwam thuis van zijn werk en werd aan een van de zij-ingangen van het tehuis opgevangen door een van de politieagenten. Die siste hem toe: "Ga weg, jullie worden allemaal opgepakt". Maar Sally liet dit advies koud. Als zij weg gaan, ga ik mee, dacht hij, liep langs de agent en verdween in het gebouw om later, via de andere zij-ingang met het hele weeshuis te verdwijnen.

Met Salomon Ritmeester, die buiten de stad een baantje had op een tuinderij, ging het precies hetzelfde. Een buurvrouw van het weeshuis haalde de jongen, 14 of 15 jaar oud, van zijn fiets af, waarschuwde hem en wilde hem binnenhalen. Maar ook Salomon Ritmeester durfde niet te besluiten zich van de groep af te zonderen en keerde ook naar het weeshuis terug.

Voor de rest gebeurde er weinig. Vast staat dat zeker meer dan tien man politie bij de overval betrokken zijn geweest, maar de mogelijkheid dat het er 24 zijn geweest, moet niet worden uitgesloten.

Tijdens dit onderzoek (omstreeks 1972) - waarbij in een advertentie mensen zijn opgeroepen al dan niet anoniem te reageren - is een telefoontje binnengekomen van een zich onbekend houdende man die het volgende opmerkte. "De Leidse politie was met 25 man aanwezig bij het weeshuis. Bij het vervoer van de kinderen naar het station is gebruik gemaakt van bussen van de ELTAX. Toen de kinderen in de bus zaten hebben ze met de vader en moeder van het weeshuis liedjes gezongen. Alles verliep zonder moeilijkheden". Deze anonieme woordvoerder wilde niet zeggen hoe hij aan deze informatie kwam, als ooggetuige of via derden.

De informatie over de ELTAX-bus blijkt trouwens na veel onderzoek te kloppen, hoewel in eerste instantie de heer Stoffels stellig ontkende dat er een bus bij het vervoer betrokken zou zijn geweest. De directie van het taxi-bedrijf bevestigt desgevraagd dat tijdens de oorlog een bus op bevel van commissaris Hoffmann voor zogenaamde 'Technische Nothilfe' ter beschikking moest staan van de politie. Op de 17de maart werd die bus gebruikt voor het vervoer van een groep kin-

deren, waarschijnlijk de allerjongsten. Hoofdinspecteur Van der Wal (degene die volgens de heer Stoffels gevangen zat) zou daarom hebben verzocht, aldus heeft de heer A. van Ulden van ELTAX meegedeeld tegenover ons. Wie de chauffeur is geweest kon noch hij noch de toenmalige directrice van het bedrijf herinneren.

Ook vanuit de kringen der oud-politiemensen wordt gezegd dat een bus was ingeschakeld bij het vervoer van de bagage en de kleine weeskinderen. Terugredenerend komt mevrouw Stoffels tot de herinnering dat, toen zij in de Breestraat de weeshuiskinderen in de rij naar het station zag lopen, er geen heel erg jonge kinderen bij waren of door anderen gedragen werden. Daaruit valt dus ook af te leiden dat de berichten over de ELTAX-bus juist zijn.

De tocht van het weeshuis naar het station duurde te voet hooguit een half uur. Volgens mevrouw Stoffels moet de ontruiming toch nog veel tijd in beslag hebben genomen, want toen zij 's avonds om ongeveer elf uur door de Breestraat kwam, nadat zij een joodse familie naar Valkenburg had gebracht, zag zij een grote groep kinderen door de Breestraat lopen. Even overwoog ze nog om een paar kinderen uit de rij halen, maar besepte al gauw het zinloze hiervan. Aan voor- en achterkant van de stoet liepen bewakers: Nederlandse politieagenten.

Het was het laatste wat zij van het weeshuis zou zien. Op het station stond al een van de gereserveerde treinen klaar. De kinderen van het weeshuis moesten met hun begeleiders in een aparte wagon. Een wagon, zegt Daniël de Vries, met allemaal verschillende compartimenten. De trein werd buiten de overkapping van het station gereden, waardoor de inzittenden verder niets meer konden zien van wat er op het perron gebeurde. Tot op dat ogenblik hadden de kinderen nog geen enkele Duitser gezien...

In de trein ging iedereen door elkaar, de jongens en meisjes, de ouderen en de jongeren. De zekerheid bij de leiding, tot dan toe een vast gegeven, verdween. Er werd nauwelijks meer op de kinderen gelet, iedereen beleefde zijn eigen verdriet. Er werd gehuild. Ieder vertrouwen in de toekomst, zo sterk verbonden met dat grote huis in Leiden, was weg. Ze wisten dat ze naar Westerbork zouden gaan en dat daarna een werkkamp in Polen volgde. De tragische dood die ze tegemoet zouden reizen, vermoedden waarschijnlijk maar weinigen.

In de trein klampten Daniël en zijn vriendinnetje Fanny zich aan elkaar vast. Fanny, het meisje waarom hij nog had gevochten met Bram Degen, het meisje voor wie hij van zijn zakgeld repen chocola had gekocht. Ook Fanny en Daniël huilden. Ze probeerden elkaar moed in te spreken, de kleintjes wat op te beuren. Het gesprek ging over de goede spullen die ze bij zich hadden. "We komen er wel doorheen".

Een van de meisjes uit de kweekschoolklas van Mientje van der Kaay, Jopie Vos, heeft op de dag na de ontruiming van het weeshuis een aan haar geadresseerd briefje gevonden van de eerder genoemde Lotte Adler. Waarschijnlijk is dat briefje uit de trein gegooid. Op de meisjes die het lazen heeft de inhoud een ontroerende indruk achtergelaten.

"We houden ons flink.

Ik zing, terwijl het binnenin me huilt".

De kinderen beseften volgens Daniël, dat er iets verschrikkelijks aan de hand was, maar hielden zich vrij rustig, ondanks hun huilbuien. Ze zaten kalm op hun plaatsen of liepen wat heen en weer en wachtten tot de trein zou vertrekken. In de hele wagon was geen bewaker te ontdekken. Het moet ongeveer middernacht zijn geweest voordat de trein zich in beweging zette voor een reis die de hele nacht zou duren. Nauwelijks slapen, op van de zenuwen wachtten de kinderen op hun eindbestemming.

Tijdens die treinreis moet Nathan Italië zijn mening drastisch hebben herzien. Misschien dat toen pas de onthutsing van de nieuwe realiteit greep op hem kreeg, misschien dat hij zich toen uit zorg voor zijn eigen gezin of het besef dat ook hij geen macht meer zou hebben over de verdere gebeurtenissen, bedacht heeft. Hij schreef onderweg een briefkaart met een potloodje, stuurde die vanuit Zwolle naar de familie Stoffels in Leiden, die hem twee dagen later ontving.

"Beste vrienden. Laat men alles in het werk stellen voor de Barneveldpapieren en dat direct melden aan de joodse raad te Westerbork. Dank voor alle vriendschap".

Een dag later stuurde hij een tweede kaart om zijn juiste adres in kamp Westerbork te laten. N. Italië, Kamp Westerbork, Barak 55, Hooghalen.

Westerbork

's Ochtends, donderdag 18 maart 1943, het was inmiddels al licht geworden, arriveerden de kinderen in Westerbork. Na aankomst werden ze in de ontvangsthuis geregistreerd, een ceremonieel dat volgens Daniël de Vries efficiënt, strak georganiseerd was. Alle papieren werden ingenomen en het weeshuis ging naar een barak, barak 66. In Westerbork ontmoeten ze ook andere Joden, horen er de verhalen over het Apeldoornse Bos, zien grote, volwassen kerels staan huilen. Ze moeten hun spullen in de barak opbergen. Later zullen de ouderen in werkgroepen worden verdeeld. Als de familie Stoffels in die eerste dagen naar Westerbork reist met levensmiddelen, lukt het ze niet om deze bij het weeshuis afgeleverd te krijgen. Later zat dat wel gaan.

Zoals ook al bij eerdere transporten van weeshuiskinderen was geschied, zou ook een groot aantal van de Leidse jongens en meisjes snel "door" gaan. In zijn boek *De Ondergang* citeert Presser een stuk van Etty Hillesum (noot 9) waarin ze over de eerste groepen schrijft:

"Al meteen bij het begin van de transporten voltrok zich hier de eerste catastrofe. Op zes na werden plotseling omstreeks middernacht alle weeskinderen door Deppner, de toenmalige commandant "transportfähig" verklaard. Een vreselijke paniek volgde (men was in Westerbork nog niets gewend). Toen mevrouw Schol, echtgenote van de Nederlandse commandant Deppner smeekte, deze kinderen, omdat het wezen waren, te ontzien, antwoordde hij: "In Auschwitz gibt es bessere Waisenhauser als hier"."

De Leidse weeskinderen kunnen niet tot deze groep hebben behoord, maar ook zij zullen al kort na hun aankomst de tocht naar een vernietigingskamp maken. Uit officiële gegevens blijkt dat reeds vijf dagen later een groep Westerbork weer heeft verlaten.

Daniël de Vries herinnert zich dit vreselijke moment levendig. De overblijvenden moesten tijdens het vertrek in de barak blijven en daar afscheid van elkaar nemen. Waar iedereen bij was omhelsde hij Fanny, het meisje dat zo graag naar Duitsland wilde "om vader weer te zien". Ze kusten elkaar.

Het weeshuis, tot dan toe een sterk geheel, werd onder de mantel van Italië 's verantwoordelijkheid weggehaald. De Toevlucht voor Wezen was niet meer, de wens van opperrabijn Tal vertrappt.

Uit een, waarschijnlijk onvolledige lijst van de Zenstralstelle für Jüdische Auswanderung over de bewoners van het weeshuis, en het intensieve speurwerk van het Informatiebureau van het Nederlandse Roode Kruis kan afgeleid worden wanneer de weeshuiskinderen en hun begeleiders uit Westerbork zijn vertrokken en wat er verder met hen is gebeurd. Op 23 maart gingen vanuit Westerbork naar Sobibor onder meer:

Henny Adler (12), Lotte Adler (18), Floortje Altenberg (op die dag juist 39), Jozef Beem (16), Rachel Bierschenk (48), Wilhelmina Blog (9), Jetje Bobbe (18), Mietje Dagloonder (15), Izak Ensel (4), Cornelia Frenkel (18), Mietje Gobes (43), Fanny Günsberg (16), Lothar Günsberg (14), Nathan Italië (52), Elisabeth Italië - Cohen (41), Hanna Italië (7), Elchanan Italië (6), Chaim Kirschensbaum (17), Esther Klein (32), Jetje de Leeuw, onderdirectrice (54), Ralph Protter (12), Salomon Rotstein (5), Herman Rozeveld (12), Reina Segal (18), Mozes Stratum (16).

Drie dagen later, op 26 maart 1943, werden zij, zonder uitzondering, in Sobibor om het leven gebracht.

Op dezelfde dag dat de nazi's hun vernietigende werk in Polen doen schrijft een van de achterblijvers in Westerbork een dankbrief voor wat pakjes aan de familie Stoffels:

"Wij zijn er u enorm dankbaar voor, hoewel het ons spijt dat meneer Italië het niet persoonlijk kon schrijven (of deed hij het toch?). We zijn vele verloren, o.a. de familie Italië, de dames Altenberg (er was dus blijkbaar nog een zus van Floortje Altenberg bij -). De Leeuw, Gobes, Bierschenk, en Klein en nog vele kinderen die alle "door" zijn. Ook wil ik nog even vermelden dat Barend de Vries door is. (komt ook niet voor op de officiële lijsten -).

Sally Montezinos, die deze brief schrijft, vraagt de familie Stoffels een en ander aan Betsy Wolff, die immers bij hen in huis is, mee te delen:

... "want ik zou niet weten hoe het te vertellen, U begrijpt hoe erg het voor ons allen is ze allen te moeten missen. U namens de kinderen groetend en nogmaals dankend voor de meer dan buitengewone verzorging eindig ik namens ons allen. Een spoedig weerzien. Sal. L. Montezinos"

Ook van 23 maart is een brief van Harry Spier, een simpele jongen, die in Leiden in een tuin werkte. Een opgewekt schrijven:

"Beste Allen. Ik ben gezond en wel hier aangekomen. Ik zit in een weeshuisbarak. Het is hier reuze gezellig en het eten is er best. De andere mensen zijn op zoek naar mijn moeder. We zijn hier nog met 25 kinderen uit ons huis, zonder directie en personeel. Sally (Ritmeester) en Salomon (Montezinos) werken hier in het ziekenhuis en in de tuin. Daniël (de Vries) rijdt zand naar de hei. Ik werk nog niet. Jetty Mogendorff (ook niet voorkomend op de officiële lijsten) en Didia Klein hebben de leiding. Het gaat al best. We hebben gisteren pakket met voedsel ontvangen en ook de vispasteien. Nu groeten aan Betsy en aan uw vrouw. Harry".

Op 5 april schrijft Harry Spier opnieuw een brief. Hij heeft dan wel een baantje, als ordonnans, en alles is nog steeds "gezond".

Op 6 april komt er een brief van Jetty Mogendorff, waarin nog wat meer duidelijkheid over de situatie in Westerbork wordt verschaft. Behalve voedsel, schrijft ze, is er vanwege het werk op het land behoefte aan stofbrillen. Verder zouden we er goed kaarsen kunnen gebruiken, messen, een opscheplepel, een houten lepel en een etenspan. Ook schrijft Jetty Mogendorff:

"Van de Joodse Raad hier hoorden we dat u meende dat wij geheel zonder toezicht zijn achtergebleven. Dit is niet waar, een dame van een ander weeshuis, mevrouw Prins, heeft toezicht over alle weeshuizen. Tot nu toe zijn we nog geheel compleet (afgezien dan van de eerste groep naar Sobibor -). Misschien wilt u zo vriendelijk zijn nogmaals naar onze was te willen informeren, daar wij er zeer om verlegen zitten".

Deze was, zo staat in een andere brief, van Daniël de Vries, ook omstreeks deze datum geschreven, ligt bij een wasserij in Leiden. Juffrouw Bierschenk heeft bij haar vertrek uit Westerbork te-

gen de achterblijvenden gezegd: "Jullie zullen aan handdoeken etc. geen gebrek hebben, want v.d. Loo zal ons een grote was sturen". In Westerbork hebben ze er echter nog niets van gehoord en zij zitten er te springen om met name beddegoed.

Daniël zegt in zijn brief tevens wie er in dit stadium nog in het kamp zitten van oorspronkelijke weeshuisbewoners. Dat zijn: S. Montezinos, D. Klein, F. Lichtenbaum, H. Spier, H. Kloosterman, S. Ritmeester, vier Vega's, H. Slier en hijzelf (allen voorkomende op de officiële lijsten) en C., H. en R. Mogendorff, M. en S. Hakker, L. en B. Bobbe, F. en H. Poons, B. de Beer en E. Heerma (niet voorkomend op de lijst -). Mindel Farber en Rene Klausner zijn naar barak 35, meldt hij nog. (Mindel staat bij ons wel op de lijst, Rene Klausner is onbekend).

De brief van Daniël bevat evenals alle andere weer vragen om van alles en nog wat:

"U begrijpt natuurlijk wel dat we met zijn 23-en heel wat nodig hebben en dat we van ons rantsoen hier niet kunnen rondkomen zonder honger te hebben. Wel hebben we pakketten van De Gruyter ontvangen maar er is nauwelijks voldoende achtergebleven om mee naar Polen te nemen".

Hij vraagt om: WC-papier, zeep, handdoeken, vaatdoeken, slabbetjes, pannen, pannensponzen, stopwol, boord, boter, citroenen, appels, azijnnessence, piccalilly en zout. Op 18 april is wederom een brief van Harry Spier, die zijn veertiendaagse schrijfbeurten telkens gebruikt om de familie Stoffels zo goed en kwaad als hij kan in te lichten over de gang van zaken in Westerbork. In zijn hortige handschrift bericht hij op die datum dat Ety Heerma van Voss, nog wel voorkomend in de vorige brief van Daniël de Vries "er niet meer is". En verder: "Van Leiden is alleen de familie Fontein nog thuis". Zijn groeten gaan deze keer naar de familie van Ee, de stoker, de familie Smit (onbekend) en naar de groenteboer. Harry zit op dat moment in barak 64. Daniël de Vries, Sally Montezinos, en Hans Kloosterman zijn ook naar die nieuwe barak verhuisd, gevolg van een andere indeling op basis van leef tijd den. Er wordt nog wel in dezelfde barak door allemaal gegeten, maar niet aan dezelfde tafel.

Ondertussen verloopt de communicatie tussen de familie Stoffels en de Joodse Raad in en buiten het kamp over de aanvragen voor een G-1 verklaring voor Daniël de Vries en Hans Kloosterman niet al te best. Op 18 april schrijft Hans Kloosterman deze wanhopige regels:

"We stonden zelfs twee maal op de transportlijst, maar maandag krijgen we een "zurückstellung bis auf weiteres". Waarschijnlijk zijn die eerste papieren zoekgeraakt. Ik geloof niet dat we weer naar huis mogen".

Daniël de Vries is wat optimistischer:

"U schreef dat de G-1 papieren onderweg zijn. We hebben echter nog niets gehoord en begrijpen ook daar niets van, wilt u hier eens naar informeren. Voor dit alles bij voorbaat onze dank. Ik hoop u spoedig mondeling verslag te komen uitbrengen..."

Een dag later is er een brief van Jetty Mogendorff, haar laatste, naar kort daarop zou blijken. Zij meldt dat "Didia Klein reuze bruin is geworden van haar werk op de heide, Frieda Lichtenbaum ordonnans is bij de polikliniek, Harry Spier bij onze barak, en Hans Kloosterman bij de 'Voorzorg'. Daniël de Vries doet graafwerk, Salomon Ritmeester is op de tuin en Sally Montezinos etensdrager bij het ziekenhuis".

Een ding noemt Jetty, die in Westerbork haar ouders weer heeft ontmoet, "werkelijk fijn": dat ze eenmaal per week onder de douche mogen. "Je hebt het dan ook echt nodig in deze stof". In de-

zelfde brief, op de resterende regels, zegt Sally Montezinos dat hij ziek is geworden, maar een redelijke verzorging krijgt, waaronder extra eten: pap en 200 gram brood meer per dag. "De lucht is hier uitstekend", schrijft hij, "maar als het waait is het erg stoffig en als het regent een baggerzooi van jewelste. We liggen hier in een nieuwe barak met veel jongelui. Ik hoop a.s. zondag te voetballen. Binnenkort wordt hier ook gekorfbald". Zowel Jetty Mogendorff (met haar zusjes en haar ouders) als Sally Montezinos worden nog geen twee weken later uit Westerbork weggevoerd. Sally Montezinos op 27 april. Maanden later, in ieder geval vóór 4 november 1943, wordt Sally in een kamp te Dorohuczka om het leven gebracht.

Op twee mei is er een brief van Didia Klein, waaruit blijkt dat de spanning en angst in de slinkende groep van het weeshuis in dit stadium sterk toenemen, bijna ondraaglijk worden. "Voor Henny Slier maken we ons nu bezorgd, haar "Anfrage" is namelijk afgewezen en ze moet denkkelijk ook vertrekken. De meisjes Mogendorff zijn al met hun ouders vertrokken ze waren erg flink en hebben tot het laatst toe voor alles gezorgd. We zijn nu nog maar met een paar over".

Hoezeer de angst voor het vertrek van Henny Slier gerechtvaardigd was blijkt wel uit de gegevens van het Roode Kruis. Henny is op 4 mei 1943 naar Sobibor afgevoerd. Op 7 mei was ze dood.

Op 3 mei schrijft Harry Spier, de tuinjongen, ook nog een opgewekt kaartje:

"Hoe gaat het in Leiden? Hier is alles gezond. Betsy, gister ontving ik je brief, hartelijk hoor. Ik was er erg blij mee iets te horen uit Leiden. Ik heb van meneer Mok uit Barneveld (iemand waar Harry in Leiden wel eens klus voor deed -) bericht gehad. Hij maakt het er goed. We hebben vanmiddag gortsoep met vlees gegeten, dat smaakt best. Ik heb vanmiddag vrij. Familie Mogendorff en Montezinos zijn uit. Leo Amerhaan (onbekend -) is er nog. Betsy, je moet de groeten van hem hebben. Harry. P.S. Betsy, stuur een pot piccalilly op. Bedankt!"

Een dag na zijn brief, op 4 mei, gaat Harry naar Sobibor, zonder piccalilly, maar ongetwijfeld met een zonnig humeur. Op 7 mei is hij dood. In dezelfde trein zit Frieda Lichtenbaum, ook zij sterft op die datum.

Op 7 mei ontvangt de familie Stoffels een brief van, waarschijnlijk de vader, misschien de moeder van B. de Beer. Niemand zal weten hoe het met hun beide is afgelopen, maar toch zegt zo'n briefje iets.

"U bent voor mij misschien onbekend en bekend voor mijn zoontje die ik hier heb weergevonden in Westerbork. Zij bleuheid heeft hij tot heden nog niet verleerd, want hij is tot nog toe het stilste kind van het kamp. Ook heb ik u pakje ontvangen waarvoor ik u nog hartelijk voor bedank. Ik kon het niet uitvoerig bedanken in mijn eerste brief, maar nu doe ik het maar zoo. Mijnheer, tot mijn spijt weet ik nu niet veel te schrijven, daarom hou ik nu op en bedank ik u nogmaals namens mijn zoon. A. de Beer, barak 65. Westerbork".

Op 16 mei is er van Daniël de Vries een optimistischer brief. De pogingen van de familie Stoffels om hem en Hans Kloosterman met een G 1 verklaring uit Westerbork te krijgen, schijnen te lukken. Daar is dan ook grof geschut voor nodig geweest. Dezelfde Obersturmführer in Den Haag die het Leidse verzet ook tipte over de reservering van de treinen voor razzia's in zijn gemeente, heeft een telegram gestuurd aan de kampcommandant dat de twee jongens een G-1 verklaring hadden en dus ten onrechte in Westerbork verbleven. Waarschijnlijk heeft dit gekochte Duitse initiatief de beslissende zet gegeven in deze kwestie. "De zaak is in handen van de commandant. De photo's voor onze persoonsbewijzen zijn al gemaakt. En we denken vrijdag a.s. ontslagen te worden. De dag daarop verschijnen we dan in Leiden, maar we zullen wel vanuit Assen een telegram sturen". Het zou nog anderhalve week duren voor Daniël en Hans weer op vrije voeten konden rondlopen.

Twee dagen na het schrijven van zijn brief gebeurden er opnieuw verschrikkelijke dingen in Westerbork. Voordat Daniël en Hans naar huis gingen moesten zij op 18 mei eerst nog het vertrek meemaken van Salomon Ritmeester en Henriette (4), Maurits (6), Rika (10) en Willem Vega (3), die alle vijf op 21 mei in Sobibor vermoord zouden worden.

Op 26 mei - een van de weinige lichtpuntjes in dit donkere verhaal - belt er aan de Cronesteinkade 20 een telegrambesteller aan. Om 08.45 uur heeft Daniël de Vries vanuit Assen het volgende telegram opgegeven:

"Op weg naar huis. Komen morgen". De twee jongens zijn de dans ontsprongen.

Met Didia Klein verloopt het heel anders. Zij zal het langst van allen in Westerbork blijven. Een Joodse musicus, D. Cahn, die vrijgesteld was van transport omdat hij in het kamp voor enig vertier kon zorgen, had Didia ten huwelijk gevraagd. Zij zou daarmee ook aan transport kunnen ontkomen, stelde hij haar in het vooruitzicht. Het meisje, blond haar, knap uiterlijk, voelde er in het begin niet zo veel voor, maar liet zich tenslotte, beslist vanwege het zakelijke voordeel, overhalen tot een kamphuwelijk. Op 9 September nog schrijft ze een brief aan de familie Stoffels. Naar zij zelf te kennen geeft, zal dat wel de laatste zijn:

"Even wou ik een teken van leven van mij geven. U zult wel denken, die laat ons netjes in de steek. Nee hoor, dat is helemaal niet het geval. We hebben het de laatste maanden zo druk gehad, dat ik steeds mijn schrijfbeurt voorbij heb laten gaan. Het zal dan ook wel de laatste keer zijn dat u iets van mij hoort, want denkkelijk reizen we spoedig af. We zullen hopen op een spoedig weerziens. Hoe is het anders in Leiden? Geeft u de bekenden die er nog zijn de groeten van mij.... Uw Didia Cahn-Klein".

Didia Klein is volgens onze gegevens kort daarna, op 21 September naar Auschwitz gedeporteerd. Net als haar man Cahn, die de oorlog overleefde omdat hij van de Duitsers de afzichtelijke opdracht kreeg executies e.d. van een vrolijke orkestratie te voorzien, is Didia de oorlog doorgekomen. Zoals Presser in De Ondergang beschrijft hebben de Duitsers uit de najaarstransporten van 1943 (acht in totaal) er drie uitgekozen, die van 24 augustus, 14 en 21 September, om menselijke proefdieren, alleen vrouwen, te bemachtigen voor allerlei experimenten, die erop gericht waren met de meest verschrikkelijke methoden een einde aan hun vruchtbaarheid te maken. Psychische druk, verminking aan baarmoeder en geslachtsdelen, dit alles was een normale zaak in het experimentenblok in Auschwitz. Presser over deze vrouwelijke proefkonijnen. "Zij werden niet onmiddellijk vernietigd en hadden een betere kans het te overleven". Didia Klein heeft het overleefd, is teruggekeerd naar Nederland.

Het is zeker dat een tweede kind, de kleuter Mindel Färber, de oorlog heeft overleefd. Mevrouw Stoffels vermoedt dat Mindel hetzelfde meisje is als beschreven wordt in het boek "Danseres zonder benen" van Clara Ascher-Pinkhoff, hoewel zij daarin een andere achternaam heeft. Dit kind zou tijdens de oorlog door een uitwisselingsprogramma zijn vrijgekomen en nu in Israel wonen. Het Roode Kruis heeft over dit meisje, dat tegelijk met alle andere kinderen uit Leiden was weggevoerd, geen gegevens. Misschien een bewijs.

Op een lijst van oorspronkelijke bewoners van het weeshuis komen nog namen voor van kinderen die wel in het weeshuis hebben gewoond maar daar op de fatale 17de maart niet meer waren:

Iso ten Brink (9) ging 9 juli 1942 naar Westerbork, bleef daar twee jaar, belandde via Theresienstadt in Auschwitz waar hij op 6 oktober 1944 overleed.

Louis (6) en Melna (6) Fleurima, een negertweelingetje die al op 24 februari 1942 naar Westerbork werden gevoerd. Op 9 maart gingen ze naar Libenau, waar ze beiden de oorlog overleefden. Ze wonen nu in Aruba. Gretha Goldenberg (6) kwam op 11 februari 1943 in Westerbork, ging op 3 maart naar Sobibor, waar zij drie dagen later overleed. David (3), Henny (7) en Judith (5) Hamerslag: op 8 april 1943 naar Westerbork, 28 mei "door", 21 juni overleden in Sobibor.

Betty (12), Lia (10), Marcus (13) en Mary (14) Konijn: op 6 mei 1943 naar Westerbork, 29 juni op transport; 2 juli dood in Sobibor. Simon Korper (6): 6 april naar Westerbork, 18 mei op transport, 21 mei dood in Sobibor. Benno Redish (4): 26 mei Westerbork, 1 juni "door", 4 juni dood in Sobibor.

Het gebouw na de ontruiming

Het weeshuis heeft in de oorlog, maar na de ontruiming door de politie ook nog voor Duitse doeleinden gediend. De Joodse kinderen waren er uit, maar de Duitse kinderen kwamen er in. Met hun moeders in het "Jugendheim".

Op Dolle Dinsdag, September '44, toen de Duitsers al wegvluchtten voor het vermeende oprukken van de geallieerden heeft buurman Stoffels met een lijst het hele gezelschap eruit weten te krijgen. Hij belde op die dag de directrice op en vroeg haar, in blaffend Duits, waarom zij nog niet weg was. Alle Duitsers trokken immers weg? Twee uur later trokken de Duitse bewoners voorbij. Om nooit meer terug te keren.

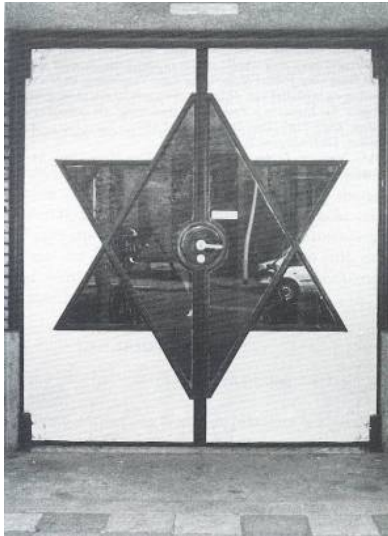
Enkele weken na de bevrijding al werd op zaterdag 2 juni, 's middags om drie uur een herdenkingsbijeenkomst georganiseerd door de overlevende Joden in Leiden in de foyer van de Stadsgehoorzaal. Oud-wethouder Verwey in zijn memoires (noot 10):

"Indrukwekkend was de plechtigheid die op zaterdag 2 juni in een der zalen van de Stadsgehoorzaal werd gehouden en die georganiseerd was door de in Leiden en omgeving opgedoken joden. In aanwezigheid van vele ingezetenen, die hun tijdens de bezetting onderdak hadden verleend, was een dankstond belegd, waar de heer Levisson een gevoelvolle herdenkingsrede uitsprak. Hij herdacht de door de terreur gevallen en sprak woorden van dank tot hen, die de joden hadden geholpen. Voorts memoreerde hij het prachtige voorbeeld dat de Koningin ons allen had gegeven en de groote moreele steun, die Zij ons allen had geschonken... Het was een samenzijn, dat op de aanwezigen een diepe indruk achterliet".

Het is onduidelijk wat er in die eerste paar jaar na de oorlog met het gebouw aan de Roodenburgerstraat is gebeurd. Mientje van der Kaay herinnert zich dat ze in 1947 opdracht kreeg als hoofdleidster een kleuterschool in het pand te beginnen en bij haar inspectie werd opgedaan door een donkere angstige vrouw, en verder een totaal verwaarloosd stoffig interieur aantrof. Het meeste wat in het pand had gestaan was er al uitgehaald. Ofwel door de politiemannen die dag na de razia terugkeerden om het gebouw te plunderen, ofwel door anderen op zoek naar handelswaar of voedsel. Een klosje garen, een knaapje in een kast, een stoel met drie poten, dat was het enige dat resteerde. En een paar foto's van kinderen, Joodse kinderen, in een lade van een oude smerige tafel. Vijf jaar later....

Volgens de heer Levisson heeft het huis in de periode 1949-1951 ook nog gediend als doorgangshuis voor groepen Joden uit de kampen die op doorreis gingen naar Israël.

In 1951 geschiedde de laatste bestuursdaad van de Vereniging Centraal Israëlitisch Kinder- en Doorgangshuis. Het pand Roodenburgerstraat 1a, hoek Cronesteinkade werd met erf en schuren, alsmede een schakelhuis voor de prijs van 122.500 gulden aan de gemeente Leiden verkocht (noot 11). Het geld werd met de opbrengst van de verkoop van de weeshuizen in Utrecht en Den Haag, ongeveer een half miljoen, naar Israël overgemaakt voor de stichting van een nieuw kindertehuis daar. Het huis kwam te staan in Chadera, bij Haifa, en mocht met toestemming van koningin Juliana de naam "K'far Juliana", Julianadorp, dragen. Ongeveer tien jaar hebben er moeilijk opvoedbare kinderen in gewoond. In de zestiger jaren werd ook dit tehuis opgeheven. Onder de oude naam is van de opbrengst een nieuwe instelling nabij Asjdod aan de kust gevestigd. "Een bijzonder leuk tehuis voor wat wij zeeverkenneren noemen", aldus Levisson.

afb. 3; Davidster in de voordeur van het voormalige Joodse weeshuis. Foto J. Lagas, 1988, Gem. Archief Leiden

De gemeente Leiden gebruikte in 1951 haar nieuwverworven pand om er de GG en GD in te huisvesten. Tot op de dag van vandaag. Er zijn alleen maar weinig bezoekers die beseffen waarom in de ijzeren voordeur een raam in de vorm van een ster zit. Dat heeft iets met Joden te maken.

NOTEN

Dit artikel is een gewijzigde en ingekorte versie van het oorspronkelijke "Verslag" dat in 1973 in een zeer beperkte oplage is uitgegeven en in 1974 is verschenen in de *Studia Rosenthaliana* vol. VIII/2 (1974.) Het was vervaardigd in opdracht van F.J.M. Smits te Den Haag, en kon tot stankomen door de hulp van de

familie H. J. Stoffels te Noordwijk.

De redactie van het Leids Jaarboekje meent het nu te moeten publiceren, 45 jaar na het gebeurde en 40 jaar na de vestiging van de staat Israël.

1. Bibliotheek betreffende Leiden en omstreken van het Leids Gemeentearchief, nr. 28561 p. Reglement van het Centraal Israëlitisch Kinder-, Wees- en Doorgangshuis te Leiden (Leiden 1896).
- 2.1. Leman, *Het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis te Leiden in woorden beeld* (1890-1929) (Den Haag 1929).
3. T. Tal, *Toespraak bij de inwijding van het Centraal Israëlitisch Kinder-Doorgangshuis te Leiden op Dinsdag 1 Tammoez 5651 - 7 juli 1891* (Amsterdam 1892) 15.
4. De gegevens heeft de heer De Vries in een interview verstrekt.
5. J. van Dam, Secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, zetelde van november 1940 tot mei 1945.
6. Deze herinneringen bevinden zich in privé-bezit.
7. De bundel heet *Sterrennacht*, 1943; is niet gepubliceerd en bevindt zich in privé-bezit.
8. JV 4 staat voor Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging. Deze organisatie is op 4 november op initiatief van de Duitsers opgericht om meer greep op de Joodse sociale tehuizen te krijgen. Zie hierover J. Presser, *De Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965) I 487.
9. Presser, *De Ondergang* II 377.
10. M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Den Haag 1946) 34.
11. Raadshandelingen van 12 maart 1951, nr. 69.